

Методичні аспекти формування міжетнічної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів на уроках історії

Тетяна ТЕРЕМЕЦЬКА, викладач Інститут історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова

Анотація. У статті висвітлюється проблема міжетнічної толерантності як складова системи загальнолюдських і національних цінностей. Розглядаються методичні засоби її формування в процесі вивчення шкільних курсів історії в сучасному громадянському суспільстві України.

Ключові поняття: міжетнічна толерантність, етнос, історична освіта, система загальнолюдських цінностей, поліетнічне суспільство, громадянське суспільство.

Методические аспекты формирования межэтнической толерантности у учащихся общеобразовательных учебных заведений на уроках истории

Анотация. В статье освещается проблема межэтнической толерантности как составляющая системы общечеловеческих и национальных ценностей. Рассматриваются методические аспекты её формирования в процессе изучения школьных курсов истории в современном гражданском обществе Украины.

Ключевые понятия: межэтническая толерантность, этнос, историческое образование, система общечеловеческих ценностей, полиэтническое общество, гражданское общество.

Methodological aspects of forming inter-ethnic tolerance among students of educational institutions on the lessons of history.

Annotation. The article discussed and analyzed the problem of inter-ethnic tolerance as a component of human and national values by means of school courses in the history of modern civil society in Ukraine.

Key concepts: inter-ethnic tolerance, ethnicity, history education, the system of universal values, multi-ethnic society, civil society

Проблема міжетнічної толерантності є надзвичайно актуальною для багатонаціональної Української держави. Глибинні процеси політичних, економічних і соціальних перетворень супроводжуються пробудженням національної самосвідомості етносів, що населяють нашу країну. Нині, коли відбувається процес демократизації і деполітизації освітньої системи, коли гуманізація стає характерною ознакою української школи і робляться спроби повернути її до джерел культури, з'явилася можливість розв'язувати проблеми міжетнічної толерантності.

Історія тісно пов'язана з поняттям толерантності. Матеріал курсів історії, що викладаються в школі, розкриває суть толерантності, її місце в розвитку людської цивілізації, взаєморозуміння між націями в сучасному суспільстві. У Рекомендаціях Ради Європи поряд з іншими положеннями наголошується на необхідності розглядати вивчення історії як вирішальний чинник злагоди і взаємної довіри між народами. Сучасний світ наповнений гострими міжетнічними конфліктами, які виправдовують насильство на національному ґрунті. В історії людства є чимало прикладів міжнаціональних, міжрелігійних і міжрасових конфліктів [13, 115 – 116].

Учителеві часом важко пояснити школярам, як зароджуються націоналізм, політичний екстремізм, ксенофобія, тероризм. Факти національної нетерпимості в ХХІ ст. не пов'язані з практикою інтолерантності в минулому. Ми не звикли шукати коріння подій, пов'язуючи їх з явищами минулого.

Терпимість у викладі матеріалу багатьох авторів підручників, особливо в радянський період, мала негативне значення. Йшлося про нетерпимість до інакомислячих, до тих, хто крокує не в ногу з прибічниками «єдино правильних» поглядів [5, 10].

Для України додержання настанов толерантної свідомості й поведінки, віротерпимості, миролюбності, вживання заходів, що запобігають різним видам інтолерантності, є необхідною умовою спокою в державі. У Конституції України зазначається, що держава сприяє розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Завжди слід враховувати, що в нашому суспільстві є великі соціальні та етнічні групи, що істотно різняться за своєю ментальністю, побутом, звичаями, релігійними поглядами [10, 10 – 11]. Виховуючи загальну політичну індивідуальність, необхідно повністю визнавати історію етнічних і культурних груп меншин та їх внесок в історію української нації і держави в цілому. Процес розбудови української держави, її майбутнє залежать від того, якими будуть її громадяни – сьогоднішні учні, наскільки в них будуть сформовані активна життєва позиція, національна самосвідомість, моральність, готовність до творчої праці.

В оновлених курсах вітчизняної та всесвітньої історії більше уваги приділяється вивченню соціо-

культурних реалій, процесів інтеграції світової спільноти. Наголошується на важливості кожної окремої культури, визнається її право на інакшість. Зокрема, російські педагоги Ю. Іщенко, А. Кінкулькін, Е. Клепцова, А. Нікольський, які стали основоположниками педагогіки толерантності, дослідивши психолого-педагогічні умови формування в учнів толерантності, розробили основні методи й засоби, що сприяють створенню умов для формування толерантної особистості. У радянській педагогічній науці панувало уявлення, що основною формою організації навчально-виховної роботи з історії в школі є урок. Про це свідчать праці Н. Бернадського, А. Вагіна, С. Іванова, В. Карцова, П. Лейбенгруба. Їх значення полягає в розробці класифікації типів уроків з історії з урахуванням основного методу, характеру навчальної діяльності та дидактичних цілей.

Методичні аспекти діяльності вчителя, спрямованої на створення сприятливих умов для формування толерантної особистості школярів, досліджено в працях російських педагогів Е. Вяземського, М. Кларина, Е. Полат, Г. Селевко, С. Смірнова та інших. Особливу значимість має розробка російськими авторами алгоритмів діяльності учасників освітнього процесу, спрямованої на ефективне впровадження дискусійних педагогічних технологій у поурочну практику [14, 85]. Проблеми культурних взаємовпливів, міжнародних відносин, взаємовпливів різних народів проаналізовано в працях європейських освітніх експертів Е. Лоу-Беєр та М. Стобарта. У публікаціях Ю. Терещенка висвітлено окремі аспекти формування в учнів толерантності в процесі навчання.

Вікові особливості формування міжетнічної толерантності висвітлювалися в працях вітчизняних дослідників, зокрема О. Романової (молодший і середній шкільний вік), О. Швачко (феномен толерантності як соціальна цінність та ознака системи стосунків у нечисленних групах молоді), Ю. Іщенка (толерантність з історико-філософських позицій), В. Прискаки (рівень міжетнічної толерантності сучасної молоді) [11, 70–71]. Проте багато питань залишаються ще недостатньо вивченими й обґрунтованими.

Завдання цієї статті:

- з'ясувати стан дослідження проблеми міжетнічної толерантності на теренах сучасної України;
- визначити способи розв'язування проблеми міжетнічної толерантності в процесі вивчення історії;
- виявити взаємовпливи поліетнічного виховання та міжетнічної толерантності як його складової

Людина існує в багатовимірному та багатоаспектному соціумі, тому достатньо важливими є питання підготовки молоді до життя в поліетнічному та полікультурному світі. Виникає нагальна потреба у вживанні заходів, спрямованих на забезпечення успішної адаптації молодого покоління до нових умов життєдіяльності, створення можливостей для відродження втрачених і формування нових культурних і національних цінностей. У доповіді Міжнародної комісії з питань освіти в XXI ст. зазначено, що важливими

функціями школи є навчання школярів співіснувати в соціумі, надання їм допомоги у переформуванні взаємозалежності держави та етносів у свідому солідарність. З цією метою освіта має сприяти виробленню таких двох важливих критеріїв формування особистості учня: усвідомлення своїх коренів для визначення свого місця в суспільстві, прищеплення поваги до світогляду, культури, поглядів інших народів та етносів, що проживають на теренах України [9, 66].

Нова освітня парадигма визначає національну стратегію навчання та виховання, є стрижнем соціалізації особистості в умовах утвердження громадянського суспільства. Саме історична освіта стає невід'ємною складовою консолідації нації, могутнім чинником виховання молоді, формування її життєвих компетентностей та орієнтирів, духовності, моральності, національної гідності й патріотизму. Вивчення історичних курсів у школах України ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, пріоритету загальнолюдських цінностей, толерантного відношення до представників інших націй та етносів. Одним з нагальних завдань шкільного курсу історії є виховання поваги до людей іншої раси, національності або віросповідання, а також формування в школярів неприйняття проявів нетерпимості, антисемітизму, сегрегації, інших негативних ознак етнонаціональної винятковості [15, 5].

Толерантність – важлива ознака громадянського суспільства та стабільного державного ладу. Принцип міжетнічної толерантності є дієвим інструментом міжнародних відносин. Поняття «толерантність» визначається як повага, сприйняття та розуміння різноманіття культур сучасного світу, формування самовираження особистості. В системі загальнолюдських цінностей толерантність – одна з фундаментальних категорій, що зумовлюють гуманізацію у відносинах людини і світу, свідоме визнання людиною прав і свобод іншої людини незалежно від її відмінностей, готовність до діалогу і співробітництва в різних ситуаціях взаємодії. [2, 12].

Сьогодні суспільство потребує посилення уваги до проблеми формування особистості учнів України, вироблення в них комунікативної культури міжособистісного спілкування для розвитку демократичних відносин та розбудови громадянського суспільства на теренах України.

Розуміння толерантності досягається з'ясуванням протилежного за значенням поняття «нетерпимість». Найбільш типовими «симптомами» для сучасної України є ксенофобія і стереотипи.

Ксенофобія в узагальненому вигляді означає неприязнь до іншого. Розрізнення «свій – чужий» ще не несе ознак ксенофобії. Проблема починається там, де з'являється вороже відчуття до «не нашого».

Стереотип – узагальнена думка, наприклад, про якість будь-якої групи. Через свою узагальненість стереотип часто буває неточним, стійким до нової інформації. Стереотипізація, проте, сприяє пізнанню знайомих об'єктів, наші побутові звички – ті самі стереотипи. Інша справа – негативні соціальні

стереотипи. Спрощені думки і образи призводять до помилкових вчинків, непорозумінь, конфліктів. Негативні стереотипи часто тлумачаться як забобони, упередження.

Завдання вчителя – розвивати в учнів уміння відокремлювати об'єктивну інформацію від інтерпретацій, помилок або умисного викривлення реальності.

Потрібно пояснювати школярам, якщо людина зуміла усвідомити свою неприязнь до інших, то вона зможе контролювати свою поведінку. «Якщо ти знаєш, звідки береться упередженість, можна протистояти несправедливості й недоброзичливій поведінці інших людей».

Необхідною умовою формування толерантної свідомості є постійне звертання до досвіду сучасної реальності в країні та в світі, усвідомлення суті конфліктів, нетерпимості, тероризму, причин живучості стереотипів, розуміння того, що рівень конфліктності в суспільстві залежить від типу політичного режиму, пануючої ідеології. Особливо важливо з'ясувати головну причину руйнування людської особистості в ХХІ ст. Це страх перед терором, геноцидом, «образом ворога», що породжує в людях настороженість, підозрілість, бажання застосувати силу [3, 15].

Формування міжетнічної толерантності в школярів відбувається в процесі вивчення історії за допомогою навчального матеріалу. Протягом останніх 8 – 10 років змінилося відображення багатьох подій політичної історії, набрало толерантного характеру. У програмах проголошуються соціальні цілі історичної освіти: виховання поваги до плюралізму, оцінювання подій, терпимості до «несхожості» і здатності її сприймати. У підручниках подаються не одна, а кілька поглядів на події.

Реалістично оцінюючи обстановку в сучасній системі шкільної освіти, програма передбачає творче викладання гуманітарних предметів з метою використання навчального матеріалу, що містить компоненти, які можуть сприяти формуванню інтолерантності, національної і релігійної нетерпимості.

У вступних та узагальнювальних розділах підручників, робочих зошитів і методичних посібниках з історії України та всесвітньої історії автори наголошують на поліетнічному, полікультурному характері нашої країни, на спільній і нероздільній долі народів, що населяють Україну.

Якщо раніше розуміння історичного конфлікту зводилося до класової боротьби, то нині в підручниках це поняття поширюється на значно ширше коло історичних явищ. У програмах і в підручниках з історії крім політичних, військових, соціальних конфліктів визнається наявність етнічних, культурно-побутових, міжособистісних та інших конфліктів. У деяких підручниках подано об'єктивне уявлення про геополітичні інтереси Української держави [1, 6].

Подолання недоліків у викладанні історії, пов'язаних з нетолерантним відображенням подій, залежить не тільки від внесення виправлень до підручників, програм, а й від учителів, від їх обізнаності,

компетентності, від уміння подати новий матеріал, зацікавити учнів запитанням, ефективно організувати самостійну роботу.

Україна – країна не лише багатонаціональна держава, а й багатокультурна, багатомовна. Українська культура не просто співіснує з культурами інших народів, вона інтенсивно взаємодіє з ними. На цю взаємодію не завжди звертають увагу учнів учителі історії. Культура України, як і культура інших народів, має поліетнічне коріння. І про це слід згадувати авторам підручників, учителям.

Крім формування національної самосвідомості в школярів у процесі викладання історії, у ряді регіонів нашої країни, де поруч з українцями проживають інші народи, потрібно дбати і про стимулювання національної самоідентифікації. Для цього рекомендується урізноманітнювати форми навчальної та позаурочної діяльності школярів. Ідеться про інтерактивні та інноваційні форми роботи (рольові ігри, робота з тестами, «мозковий штурм», «акваріум») для виявлення толерантного ставлення до етнонаціональних проблем в країні. Саме такі завдання пропонуються в методичному посібнику [17, 37]. Він допоможе вчителю діагностувати рівень міжетнічної толерантності учнів, формувати толерантну свідомість і виховувати відчуття етнонаціональної терпимості.

Змальовуючи конфліктні ситуації (війни, етнонаціональні конфлікти) учитель часто спрощено підміняє назви сторін, які беруть участь у них, назвами їх націй або етносів. Типовим у цьому випадку є назви сторін у війнах, які велися проти України в минулому: «турки», «французи», «поляки» тощо. Подібне порушення політкоректності може спотворити розуміння причин конфлікту, характеристики дій того або іншого народу в минулому, закріпити в свідомості школярів елементи етнофобії.

З цієї ж причини вчителю слід рішуче відмовитися від таких кліше, як «жорстокі татари», «американська воєнщина», «німецьке засилля». Як відлуння минулого, вони приховано формують негативні образи сучасних етносів і націй, живлять ксенофобські стереотипи. Не слід зловживати і такими характеристиками, як «братні слов'янські народи», «героїчний радянський народ» та ін., оскільки таким засобом одні народи протиставляються іншим за якісними ознаками, створюючи помилкові опозиції: якщо одні народи братні, то інші – ворожі, якщо одні народи героїчні, то інші можуть бути боягузами, віроломними. Небажано давати якісні характеристики народам у цілому [14, 83].

У педагогічній літературі більше уваги приділяється організації позакласної діяльності школярів і значно менше – формуванню міжетнічної толерантності в навчально-виховному процесі. Тим часом саме на уроках історії має відбуватись первинне прищеплення учням цієї загальнолюдської цінності, що визначає характер особи. Для цього розроблено систему завдань, що допоможуть учителям історії діагностувати ставлення школярів до етнонаціональних проблем:

– визначити коло проблем у даній сфері навчально-виховного процесу;

– здійснити корекцію адекватних образів інших націй та етносів, що мають сформуватись у свідомості школярів;

– сформулювати настанови, що стосуються національно-толерантної свідомості та поведінки старшокласників [11, 73].

Завдання можуть використовуватись як на уроках, так і в позаурочний час, – на факультативних заняттях, як домашні. Завдання можуть спонукати вчителів до розробки аналогічних завдань і тестів відповідно до власного розуміння проблем етнонаціональної історії, а також завдань, зумовлених національно-регіональними аспектами викладання.

Така робота дасть можливість проаналізувати уявлення старшокласників про багатонаціональну історію і культуру України, про принципи взаємодії різних етносів на різних етапах з погляду їх відношення до етнонаціональних проблем. Залучення школярів в процесі вчення до найважливіших аспектів етнонаціонального розвитку нашої країни сприяє виявленню расових стереотипів і настанов, допомагає критично осмислити проблеми розвитку багатонаціональних держав. Знання в цій галузі сприяють вихованню етнонаціональної свідомості.

Останнім часом з'явилися публікації, що допомагають учителям вибудувати систему озброєння школярів з проявами толерантності, збагачують цільові настанови освітніх програм орієнтирами на гуманізм, різноманіття і діалог культур. Проте збагачення програм і підручників ідеями і матеріалами про етнонаціональну толерантність ще не гарантує успішних результатів виховання. Школа потребує педагогічно опрацьованого матеріалу, який актуалізує взаємини людей в полікультурному соціумі, спонукає учня до формування власної системи цінностей.

На основі викладеного матеріалу можна зробити висновок, що історія, як навчальна дисципліна, має бути важливою складовою освітньої політики, яка безпосередньо впливає на виховання молоді в дусі толерантності, взаємного порозуміння і взаємної довіри між представниками різних етносів. Тому першочерговим завданням сучасних загальноосвітніх навчальних закладів є виховання толерантно свідомого громадянина, формування в нього таких особистісних якостей, які сприятимуть впровадженню в нашому суспільстві життєвих принципів – громадянських, демократичних і гуманних. Важливо працювати над збагаченням суспільно-історичного досвіду учнівської молоді залученням її до участі у відродженні забутих і створення нових національних, культурних традицій нашого народу, інших націй і народностей. Основними засобами запобігання поширенню ксенофобських і расистських виявів є глибокі знання про толерантність та певні навички розв'язування конфліктів. Знання допомагають передбачити наслідки вчинків, усвідомити межі толерантності, переконати в

доцільності прийняття правильних рішень, у необхідності альтернативних дій, тобто допомагати врегулювати міжетнічні конфлікти завдяки порозумінню, терпимості один до одного, миролюбності й доброзичливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критичизме / В. А. Лекторский // Вопр. философии. – 1997. – № 11. – С. 5–7.
2. Дрожжина С. В. Толерантність як дієвий чинник демократизації сучасного українського соціуму : мультиверсум : філософ. альманах / С. В. Дрожжина. – К. : Центр духов. культури, 2006. – № 55. – С. 10–14.
3. Шендрик С. Толерантність як моральний чинник формування нової політичної культури / С. Шендрик. – Вісн. Львів. ун. ту. Серія : Філософ. науки. – Львів, 2002. – Вип. 4. – С. 15.
4. Декларація принципів толерантності : Затверджена резолюцією 5.61 генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 лист. 1995 р. – С. 13–17.
5. Лобашов В. Д. Толерантность учебного процесса / В. Д. Любашов // Образование в современной школе. – 2005. – № 6. – С. 8–16.
6. Морозов Н. В. О формировании толерантного поведения учащихся / Н. В. Морозов // Преподавание истории в школе. – 2005. – № 9. – С. 39–40.
7. Концепція сучасного українського виховання. – Освіта. – 1990. – 18 верес.
8. Національна доктрина розвитку освіти : Затв. Указом Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 342 // Освіта. – 2002. – 24 квіт. – 1 трав. (№ 26). – С. 2–4.
9. Сприяння поширенню толерантності в поліетнічному суспільстві // Фонд «Європа ХХІ». – К., 2002. – С. 65–68.
10. Концепція державної етнонаціональної політики України : (Розвиток українського етносу та національних меншин) // Освіта. – 1996. – 22 трав. – С. 10–11.
11. Заслуженюк В. С., Прискар В. В. Формування у школярів культури міжнаціонального спілкування / О. В. Заслуженюк, В. В. Прискар // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 2. – С. 66–75.
12. Опаленик О. В. Оновлення системи виховання / О. В. Опаленик, В. В. Сагарда // Нові технології навчання : Наук.-метод. зб. – Вип. 8 – К., 1992. – С. 1–3.
13. Ребкало В. А. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні : досвід, проблеми, перспективи / В. А. Ребкало, М. І. Обушний, О. М. Майборода. – К., 1996. – С. 110–111.
14. Романенко М. У. Міжетнічні відносини : значення світового досвіду : викладання історії ХХ ст. на прикладі України та інших європейських країн / М. У. Романенко // Нива знань. – 1997. – № 1. – С. 83–86.
15. Євтушенко Р. Нові підходи у вивченні історії ХХ століття : Матеріали міжнародного семінару / Р. Євтушенко // Історія в шк. України. – 2003. – № 3. – С. 2–6.
16. Євтушенко Р. Міжнародний семінар «Інноваційні підходи до вивчення та викладання історії в школі» // Історія в школах України. – 2002. – № 1. – С. 52.
17. Дударев М. І. Уроки історії в школі : виховання етнонаціонал толерантності / М. І. Дударев, І. Ю. Дем'янюк, Д. І. Полторак. – К., Вентан-граф, 2007. – С. 34–39.